

УДК 94(477):323.28«195/196»

Тетяна Шевченко

ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА В ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМАХ ДИСИДЕНТІВ (КІНЕЦЬ 1950-Х – ПОЧАТОК 1960-Х РОКІВ)

Анотація. Стаття розглядає питання єдності українського народу та чинники його консолідації в програмних документах Української робітничо-селянської спілки (УРСС) на чолі з Левком Лук'яненком. Автор проаналізував програмні засади та цілі УРСС, пов'язані з характеристикою соціального, національного і культурного становища українців в СРСР, способами розв'язання національних, соціальних і культурних проблем українського народу, його колоніального становища в СРСР, а також використання марксистсько-ленінської ідеології та риторики у відстоюванні інтересів українського народу. Стаття представляє погляд на державотворчий потенціал українського народу його інтелектуальної і політичної еліти, українських юристів. Дослідження висвітлює історичну характеристику українського народу, дану в програмі УРСС, плановані способи реалізації політичної програми в контексті єдності українського народу та його безсумнівного прагнення створити на даному історичному етапі власну державу. Окрему увагу робота приділяє розгляду питання про єдність українського народу в контексті висвітленого в програмі УРСС соціального розшарування – його поділу на українських комуністів-представників колоніальної адміністрації, та трудовий народ.

Ключові слова: Левко Лук'яненко, Українська робітничо-селянська спілка, українці, національне питання, соціальне питання, російський колоніалізм

Tetiana Shevchenko

FACTORS OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN PEOPLE IN THE POLITICAL PROGRAMS OF DISSIDENTS (THE END OF THE 1950S TO THE BEGINNING OF THE 1960S)

Abstract. An activity of the Ukrainian Workers and Peasants Union (UWPU) headed by Levko Lukyanenko in West Ukraine at the end of the 1950s to the beginning of the 1960s was a manifestation of the struggle for independence of Ukraine. Contemporary historiography studies the UWPU's activity in the context of looking for new forms and methods of the political resistance to the Soviet system in West Ukraine without using the ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists. The result of the struggle depended on the ability to consolidate a whole society by the leaders of the national liberation movement. In the article we shall study the ideas about unity of the Ukrainian society and potential factors of its consolidation in the program documents of the UWPU. A task in hand of the UWPU was "to unmask before workers and peasants an irreconcilable opposite of their interests and the interests of the bureaucratic officialdom as well to compel the direction to comply in the sphere of increasing freedoms of people. Nevertheless an addition complication in the UWPU's propaganda in West Ukraine was Lykyanenko's and Kandyba's, the leading members' belonging to the system of the Soviet justice which was a part of the party and state structure and estranged deeply from people. The UWPU proclaimed a start of a new stage of struggle for the independence of Ukraine by the most conscientious workers and peasants which are united all over Ukraine and do not communicate with each other. The struggle of the UWPU for Ukraine's secession from the USSR should be peaceful and according to the Soviet constitution on the tactic and ideological grounds. The UWPU has thought that the idea of the independent Ukraine is only one possible idea which could unite the whole Ukrainian people, exploited by the Russian Soviet colonialist politics workers and peasants deprived of their rights. The programme of the Union opposed the whole Ukrainian people to the Ukrainian Communists, the representatives of the party and state officialdom, as obedient representatives of the colonial administration. The members of the UWPU, high-principled Marxists, proclaimed their unstinting support the struggle of the Ukrainian Uprising Army for the independence of Ukraine and blamed an armed repression by the Soviet state the Ukrainian underground in West Ukraine. Taking into account the Ukrainian people changed during centuries of slavery and a social oppression the UWPU's programme does not only presume to challenge the presence of the protest potential of the Ukrainian people but also affirms that in time the Ukrainian people's aspiration to independence develops widely and its struggle for the independence becomes fiercer. The UWPU suggests to campaign among workers and peasants for the uniting the whole Ukrainian people for the struggle for Ukrainian state independency, as well to win representatives of other nationalities which live in Ukraine, and fight for general democratization of the state structure in the USSR.

Key words: Levko Lukyanenko, Ukrainian Workers and Peasants Union, Ukrainians, national issue, social issue, Russian colonialism

Одним із яскравих проявів опору радянській системі та боротьби за незалежність стала діяльність на Західній Україні наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС) під керівництвом Левка Лук'яненка [8, с. 383-387]. Львівське обласне управління КГБ повідомляло, що до антирадянської діяльності УРСС було залучено близько 30 осіб. Цифра видається перебільшеною, оскільки з діяльністю Спілки, її

програмними документами були ознайомлені переважно друзі, родичі чи добрі знайомі організаторів [2, с. 35]. Натомість до ядра активних діячів належали лише три особи – Левко Лук'яненко, Іван Кандиба [8, с. 281-283] і Степан Вірун [8, с. 113], які працювали у Львівській області.

Сучасна історіографія (Г. Касьянов) розглядає діяльність УРСС в контексті пошуків нових форм і методів політичного опору радянській системі на

Західній Україні, які б дозволили діяти проти системи у рамках неї самої без використання ідеології ОУН. При цьому як у випадку ОУН, так і у випадку групи Лук'яненка, спільною метою було досягнення незалежності України [2, с. 35]. А. Русначенко бачить у дисидентстві логічне завершення руху опору, що тривав від часів УНР і націонал-комунізму, та був продовжений інтегральним націоналізмом [7]. Ю. Данилюк та О. Бажан пишуть про зростання напруження в усіх прошарках українського суспільства наприкінці 1950-х – у 1980-х рр., викликане насамперед політикою русифікації, зневагою до національних, історичних, культурних традицій українського народу. Цей період позначений формуванням сил, здатних «до активної боротьби за духовне відродження Батьківщини, її ствердження як незалежної держави» [1, с. 41].

Результат же цієї боротьби, незалежно від складності зовнішніх обставин (як-от тривалого колоніального поневолення та існування в умовах жорсткого державного терору як засобу управління центральної та східної частин України та відносно нетривалого досвіду радянського панування в Західній Україні, інтенсивної збройної боротьби радянської держави проти національно-визвольного руху в Західній Україні та відносно мирного співіснування з комуністичною системою Центральної та Східної України), залежав від здатності лідерів національно-визвольного руху ефективно консолідувати все українське суспільство, належно від його поділу з соціальними, національними чи регіональними ознаками. У даній статті ми вивчимо погляд на питання єдності українського народу та потенційні чинники його консолідації в програмних документах УРСС.

Попри початок «відлиги», організатори УРСС були свідомі, що з огляду на характер їхньої діяльності та можливості радянських репресивних органів умови для проведення агітації і пропаганди – несприятливі [2, с. 35]. Додатковою складністю у проведенні агітаційної роботи в Західній Україні, на нашу думку, була приналежність провідних членів Спілки – Лук'яненка і Кандиби – до системи радянського правосуддя. Сучасні російські дослідники радянського права прямо пишуть про «відсутність поваги до закону, загальне презирство до юристів, характерне для всього радянського періоду» [9, с. 283]. При цьому адвокатура, яка формально належала до громадських організацій, фактично була частиною партійно-державної структури [9, с. 287]. Август Рубанов, один із провідних радянських фахівців у з цивільного права, охарактеризував місце радянських юристів у суспільстві: «Глибока своєрідність Радянського Союзу полягала в тому, що в ньому існувало відчуження населення від системи правосуддя, і, отже, відповідне соціальне ставлення до професійних юристів. [...] Події у нашій країні, які розгорнулися в ХХ столітті, досить серйозно поглибили відчуження населення від правосуддя,

закону і, відповідно, від юристів як представників професії. Достатньо згадати про великий терор 30-х рр. ХХ ст., численні показові судові процеси, ГУЛАГ і все, що його супроводжувало. Всі ці заходи були спрямовані на те, щоб залякати населення країни. [...] в Радянському Союзі особи, які професійно давали поради іншим особам та представляли їх у судах, зовсім не були престижним соціальним прошарком. [Пер. з рос. мій. – Т. Ш.]» [5, с. 112-113].

В умовному вступі до програми УРСС констатувалось, що Радянський Союз, як і Російська імперія, не можуть дати українському народові щастя – матеріальну забезпеченість та політичну свободу [3, с. 10]. Такий стан названо причиною розгортання нового етапу боротьби за самостійність України найбільш свідомих робітників і селян, об'єднаних у розрізнені гуртки, які «розпорошені по всій Україні і не мають зв'язків між собою» [3, с. 10].

Метою діяльності УРСС проголошувалась боротьба «за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на ґрунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би всі громадяни дійсно користувалися б політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України» [3, с. 11]. У програмі УРСС чи не найгостріше до самвидаву початку 1960-х років значне місце відводилося соціальним і національним проблемам [6, с. 97]. Перед українцями як колоніально гнобленим народом програма поставила два завдання: соціальне та національне визволення. Втім, перше завдання, «втілення від власних експлуататорів», вже вважалось розв'язане «пролетарськими революціями». Друге, «повалення колоніального гніту та завоювання національної незалежності», ще мало бути вирішене [3, с. 12].

При цьому погляд фундаторів УРСС на духовний стан українського народу та його протестний потенціал, висловлений вже у першому пункті програми, був дуже оптимістичний: «Природньо, що століття соціального гніту і колоніального рабства не пройшли дарма: змінився український народ, але прагнення його до національної свободи, до державної незалежності, до виведення України на шляхи самостійної внутрішньої і зовнішньої політики не потухло, а, навпаки, з кожним десятиріччям зміцнюється, оволодіваючи думками все ширшого кола людей різних класів і верств українського суспільства.» [3, с. 12]. Також програма дає оцінку тогочасного становища України в СРСР та пояснює тактику боротьби УРСС: «Ідея створення самостійної України зі своєю міцною економікою і високорозвиненою національною культурою здавна охоплює світлі голови нашої нації, а скривджений український люд завжди жадав і, при нагоді, відчайдушно воював за самостійність, з якою він пов'язує всі свої надії на кращу долю. Вся історія України свідчить про те, що прагнення до

самостійності розвивається все ширше, боротьба стає все запеклішою [...]» [3, с. 14].

Фундатори УРСС не мали сумніву, що «день, коли український народ піднесе руку для вирішення цього питання, буде днем виходу України зі складу СРСР.» [3, с. 20]. При чому таким відповідним днем вони вважали день теперішній, коли «по всій Україні зростає розуміння того, що головною причиною всіх наших матеріальних нестатків і злиднів, головною причиною політичного безправ'я народу є одне: відсутність національної незалежності. Все швидше розливаються хвилі обурення з приводу того, що на всій земній кулі ми, українці, один і єдиний понад 40-мільйонний народ, що досі ще терпить колоніальне ярмо [...]» [3, с. 24].

Фундатори УРСС, спираючись на марксистське розуміння розвитку продуктивних сил та його наслідків для суспільно-політичного життя, а також на критику політики радянського партійного керівництва і бюрократичного чиновництва, накреслили два етапи боротьби за самостійність [Про причини використання марксистсько-ленінської ідеології детальніше див.: 3, с. 14; 4, с. 16-18; 2, с. 37. Про вкоріненість марксизму-ленінізму також серед російських інтелектуалів-антисталіністів доби «відлиги» див.: 10, р. 154-160.]. Перший – «боротьба за демократичні свободи, за політичні права» разом з іншими народами СРСР [3, с. 11, 14, 25].

Найближчим же завданням УРСС названо «викривати перед робітниками і селянами непримиренну протилежність їхніх інтересів інтересам бюрократичного чиновництва і примушувати керівництво робити поступки у бік розширення демократичних свобод народу.» [3, с. 16]. Іншими словами завдання УРСС було сформульовано у пункті, який характеризував колоніальне становище України у складі СРСР з економічної та політичної точки зору: «УРСС ставить своїм завданням виявити перед робітниками і селянами непримиренність інтересів української нації сучасному становищу України, з'ясувати народіві історичне значення, характер і умови виходу України зі складу Союзу СРС, який він має вчинити. Якщо ти, робітнику України, не хочеш, щоб тебе грабували і обдурювали витонченою соціальною демагогією, ставай під прапор боротьби за вихід України зі складу Союзу, який тепер підняла УРСС!!» [3, с. 18].

У боротьбі з розвитком авторитарності, коли «диктатуру пролетаріату було замінено диктатурою партії», УРСС пропонувала змінити порядок обрання кандидатів у депутати; вести відкриту радіотрансляцію всіх засідань усіх рад депутатів; впровадити регулярну підзвітність депутатів виборцям, а в разі невиконання депутатами їхніх обов'язків – відкликати їх та обирати нових; скасувати помісячну зарплату депутатам; допускати можливість арешту чи притягнення до кримінальної відповідальності депутатів УРСС лише за згодою Верховної Ради; надати громадянам можливість

звертатися до депутатів усіх рівнів та органів державного управління зі скаргами [3, с. 26]. Це був чи не перший заклик кінця 1950-х – початку 1960-х рр. до всіх громадян саме словом через усенародну дискусію, через фахове обговорення державних проблем змінювати докорінно тоталітарне суспільство [6, с. 97].

Для ліквідації партійної диктатури та унезалежнення судово-слідчих органів від партійних організацій пропонувалося дотримуватися демократичних норм Конституції; обирати кандидатів у судді не партійним керівництвом, але народом; скасувати посади партійної номенклатури; не обирати суддів і прокурорів з-поміж членів комуністичної партії; скасувати виключне судочинство для членів компартії, яке дозволяло віддавати їх під суд лише після виключення з партії; встановити відкритий розгляд усіх політичних кримінальних справ у судах; заборонити відбувати за межами України покарання громадянам УРСС [3, с. 26-27].

До цього ж етапу належала боротьба за надання національного характеру складу армії на території України та зміну терміну військової служби [3, с. 19].

З огляду на відсутність у Радянському Союзі політичних свобод УРСС вимагала «повної свободи слова, ніякою цензурою необмеженої свободи друку», «скасування ізоляції громадян України від зовнішнього світу, ліквідації паштортів та надання права на еміграцію» [3, с. 21].

З огляду на нерівноправне становище української мови та культури в УРСР Спілка пропонувала насамперед матеріально забезпечити їхній розвиток: укомплектувати навчальні заклади та бібліотеки літературою з усіх галузей знань українською мовою, наповнити репертуар театрів національним змістом, українізувати кіно тощо. Перед собою ж УРСС ставила завдання протистояти русифікації, «виявляти перед українськими трудівниками міста і села, що національна мова і культура мають величезну вагу [...] як фактори, що об'єднують націю, як фактори, на ґрунті яких виховується любов до свого народу, до своєї Батьківщини [...]»; виявляти перед трудовим народом України, що прагнення бюрократії відтіснити українську мову в село, прагнення стерти й почуття національної гордості, мають під собою матеріальні підвалини. Знищення почуття національної гордості означає знищення одного з найбільших чинників, що рухають людей на боротьбу проти колоніального стану своєї Батьківщини. Знищити почуття національної гордості – значить зробити ще один крок на шляху заволодіння багатствами України». Тому УРСС висловила підтримку всім акціям протесту, спрямованим на боротьбу за «зростання й розширення української літератури, культури й мистецтва» та зняття цензури з усіх напрямків літератури [3, с. 28].

З огляду на нещадну експлуатацію робітників та їхнє усунення від керівництва промисловістю УРСС вимагав надання права і можливості трудовим колективам обирати і скидати своє керівництво; встановити законом державне регулювання зарплатні на підставі тарифів профспілок, затверджених робітниками; значно підвищити зарплатню всім робітникам фізичної праці; скасувати посередні податки та податок на прибуток; скасувати надурочні роботи та суворо дотримуватись режиму трудового дня; заборонити нічну працю на підприємствах за виключенням тих, де це неможливо зробити з технічних причин; вести облік вакантних посад на територіях рад, реєструвати безробітних та допомагати їм знайти роботу; надати право громадянам подавати в суд на чиновників без попередніх скарг [3, с. 30-31].

Головною умовою поліпшення життя українських селян програма УРСС називала **вихід України зі складу СРСР**. До цього часу Спілка поставила собі за завдання боротися за приведення у відповідність цін на сільсько-господарську продукцію до цін на промислові товари; припинення тиску на селян з боку партійних і державних органів у справі обрання керівництва, обрання напрямку розвитку господарств і розподілу продукції; скасування обмеження свободи пересування селян; скасування мінімуму трудовнів і запровадження права на працю, а не обов'язку; поширення на селян повного обсягу законодавства про працю та соціальне забезпечення, насамперед у сфері охорони жіночої праці [3, с. 31-32].

Другий етап політичної боротьби УРСС – «боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави» через проведення загальноукраїнського референдуму «бути Україні у складі Союзу, чи вийти з нього і утворити самостійну державу. [...] Якщо більшість народу буде за те, щоб Україна входила до складу Союзу, УРСС припинить свою боротьбу за самостійність, якщо ж народ захоче її – визнайте його волю.» [3, с. 15, 20]. При цьому програма УРСС посилювалась на 14 статтю Конституції УРСР, яка зберігала за республікою право виходу із Союзу, а отже, і право агітації і пропаганди за здійснення цієї статті, наприклад, писати, зберігати і розповсюджувати літературу, яка закликає до виходу України з СРСР [3, с. 33].

Говорячи про «мирні засоби утримання українського народу в ярмі» російськими царями через приховування та перекручення української історії та заборону української літератури, фундатори УРСС підкреслили особливу роль знання історії для консолідації українського народу в єдину націю: «Знання народом своєї історії є одним із факторів, які забезпечують згуртованість різних елементів суспільства, своєрідним соціальним цементом, який спаює націю у єдину монолітну силу перед загрозою зовнішнього ворога.» [3, с. 11-12].

Програма тлумачила колоніальне становище України як **відсутність самостійної внутрішньої і зовнішньої політики**, національну нерівноправність [3, с. 18]. Зокрема пояснювалось, що ця політика визначається не народом, а компартією України, яка є одним із загонів КППС, і проводить її політику. А «оскільки КППС є партією російської республіки, остільки українські комуністи проводять на Україні російську політику.» [3, с. 18-19]. Таким чином програма УРСС підняла **питання єдності і поділу українського суспільства на «народ» та «українських комуністів**: «В українському суспільстві зараз немає ворогуючих класів. У ньому є, з одного боку, партійно-радянське чиновництво, а з другого – багатомільйонний трудовий український народ. Матеріальною опорою влади чиновництва є контррозвідка, міліція, суд, прокуратура, в'язниці, армія, величезний пропагандистський апарат [...]» [3, с. 24].

Мотивацію українських комуністів, які виконували роль колоніальної адміністрації, УРСС пояснювала так: «Це вони мусять робити тому, що в умовах бюрократично-централістичної партійної диктатури, на якій би посаді не працював трудівник, він не має жодної політичної самостійності. [...] Він може хвалити ідеї й заходи тих, що стоять вище нього, але будь-яка критика їх завжди обертається проти самого критика. Українські комуністи свої власні інтереси ставлять вище інтересів української нації, тому страх втратити посаду, яку вони одержали з рук партії, примушує переважну більшість із них проводити в життя рішення ЦК КППСС незалежного від того, ідуть вони на користь українському народові, чи спрямовані на посилення експлуатації його.» [3, с. 19]. Більше того, комуністична еліта УРСР служить не лише за страх, але й за совість: «Щоб проросійська (вона навіть не хоче балакати українською мовою) адміністрація сумлінніше служила союзному керівництву, її добре оплачують, її нагороджують, з її середовища висувають до загальносоюзного керівництва.» [3, с. 19].

УРСС висловила свою **підтримку боротьби Української повстанської армії**, яку назвала «національною боротьбою», «боротьбою за вихід України зі складу СРСР», яке радянське керівництво оголосило «бандитизмом», перекурило визвольний зміст боротьби УПА, втлумачило «в голови українців Східної, особливо Лівобережної України, зовсім невірне уявлення про цю боротьбу» та локалізувало її переважно у межах Західної України, послабивши таким чином національно-визвольний рух [3, с. 20].

З огляду на оголошену позицію інтернаціоналізму в національному питанні УРСС оголошувало **боротьбу за самостійну Україну «разом з громадянами інших національностей, що населяють Україну»**. Запорукою такої підтримки мало стати матеріальне захоплення, «оскільки незалежна українська держава забезпечить незрівнянно вищий життєвий рівень, ніж це може

бути забезпечено в межах Союзу, для всіх громадян республіки» [3, с. 24].

Висновки. Фундатори УРСС, попри приналежність її провідних членів до системи радянського правосуддя, яке було де-факто частиною партійно-державної структури і глибоко відчужене від населення продовжили традицію української національно-визвольної боротьби. З тактичних та ідейних міркувань це мала бути мирна боротьба, в межах радянської конституції, за вихід України зі складу СРСР. Єдино можливою ідеєю, навколо якої можна було об'єднати весь український народ – експлуатованих російською радянською колонізаторською політикою робітників та безправних селян, – УРСС вважала ідею створення самостійної України. Програма Спілки протиставила всьому українському народові українських комуністів, представників партійно-державного чиновництва, як слухняних представників колоніальної адміністрації. Ідейні марксистки, члени УРСС оголосили про свою повну підтримку боротьбі УПА за незалежність України та засудили збройне придушення радянською державою українського підпілля в Західній Україні. Визнаючи, що український народ змінився за століття рабства і соціального гноблення, програма УРСС не лише не ставила під жодний сумнів наявність протестного потенціалу українського народу, але й стверджувала, що з часом прагнення до самостійності українського народу розвивається ширше, а боротьба за неї стає запеклішою. Для об'єднання всього українського народу навколо боротьби за ідею державної самостійності УРСС планувала проводити агітацію та пропаганду серед робітників та селян, залучити на свій бік представників інших національностей, які проживають в Україні, та боротися за загальну демократизацію державного устрою в СРСР.

1. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні: друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст. / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 392 с.

2. Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 225 с.

3. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! / Л. Лук'яненко. – К.: Видавничо-культурологічний центр «Софія», 1994. – 512 с.

4. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К.: Журнал «Вітчизна», 1991. – 127 с.

5. Несколько вопросов Августу Рубанову // Человек и его время : Жизнь и работа Августа Рубанова / сост. и отв. ред. О. А. Хазова. – М.: Wolters Kluwer, 2006. – С. 112–113.

6. Обертас О. Український самвидав. Літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.

7. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

8. Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенко. Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

9. Соломатин Е. Н. Отечественная адвокатура в условиях формирования административно-командной системы Советского общества // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – 2009. – № 2-2. – С. 282-288.

10. Zubok V. Zhivago's children. The last Russian intelligentsia. – The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – 454 p.

References

1. DANYLIUK, Yu. Z., BAZHAN, O. H. (2000). *Opposition in Ukraine: the second half of the 50s to 80s of the 20th c.* Kyiv: Ridnyi kraj, 392 p. [in Ukr.]

2. KASYANOV, G. (1995). *Dissidents. Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s – 1980s years.* Kyiv: Lybid, 225 p. [in Ukr.]

3. LUKYANENKO, L. L. (1994). *I will not let Ukraine perish!* Kyiv: Publishing and culturological center "Sophia", 512 p. [in Ukr.]

4. LUKYANENKO, L. (1991). *Confession on death row.* Kyiv: Journal Vitchezna, 127 p. [in Ukr.]

5. Some questions to Avgust Rubanov. In: O. A.KHAZOVA (ed.) (2006). *A person and his time: Avgust Rubanov's life and work.* Moscow: Wolters Kluwer, pp. 112-113. [in Rus.]

6. OBERTAS, O. (2010). *Ukrainian samvydav. Literary studies and opinion journalism (the 1960s – beginning of the 1970s).* Kyiv: Smoloskyp, 300 p. [in Ukr.]

7. RUSNACHENKO, A. M. (1998). *National liberation movement in Ukraine: the mid of the 1950s – beginning of the 1990s.* Kyiv: Olena Teliha Publishing House, 720 p. [in Ukr.]

8. ZINKEVYCH, O., PANCHUK, H., HOLUB, O., OBERTAS, O, TRUSHCHENKOV, M. (eds.) (2010). *Resistance movement in Ukraine, 1960–1990: An encyclopedic dictionary.* Kyiv: Smoloskyp, 804 p. [in Ukr.]

9. SOLOMATIN, Ye. N. (2009) Domestic advocacy under conditions of the forming of the administrative command system of the Soviet society. In: *Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki.* (Reports of Tula State University), Nr. 2-2, pp. 282-288. [in Rus.]

10. ZUBOK, V. (2009). *Zhivago's children. The last Russian intelligentsia.* The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 454 p.